

جریان‌شناسی تفاسیر فریقین نسبت به آیه ۱۲۴ سوره بقره در مسئله امامت

نصرت نیل‌ساز*

صدیقه ملک‌لو**

چکیده

مفسران اهل تسنن و شیعه از دیرباز درباره معنی امام، ویژگی‌ها، و شئون امامت اختلاف نظر داشته‌اند. مهم‌ترین مستند هر دو گروه برای اثبات دیدگاه خود قطعاً آیات قرآن بوده است. در این میان، یکی از مهم‌ترین آیاتی که شیعه با استناد به آن، ضمن متفاوت دانستن مقام امامت از نبوت، مهم‌ترین ویژگی‌های امام مانند لزوم عصمت ظاهری و باطنی و در نتیجه ضروری بودن تعیین امام از سوی خدا را نتیجه گرفته آیه ۱۲۴ سوره بقره است. شیعیان هم‌چنین این آیه را دلیلی بر بطلان امامت هر فاسق و ظالمی تا روز قیامت دانسته‌اند و از این آیه در مناقشات کلامی در مسئله امامت بعد از پیامبر (ص) فراوان بهره برده‌اند. از آن سو، مفسران اهل تسنن با یک‌سان دانستن مقام امامت و نبوت این آیه را دلیلی بر لزوم عصمت انبیا دانسته‌اند. با این حال، به این آیه، علاوه بر اثبات عصمت ظاهری امام، به بطلان امامت کافر و فاسق، چه در مقام رهبر جامعه اسلامی، چه در منصب قضاوت یا امامت نماز نیز استناد کرده‌اند.

کلیدواژه‌ها: امامت، تفسیر، فریقین، کارکردهای کلامی.

۱. مقدمه

امامت به تصریح آیات قرآنی منصبی است فراتر از نبوت که از لوازم هدایت انسان‌ها به سوی سعادت و رستگاری است. از آن‌جاکه نیل به سعادت و کمال جز با وجود رهبران

* استادیار و عضو هیئت علمی گروه علوم قرآن و حدیث، دانشگاه تربیت مدرس (نویسنده مسئول)
nilsaz@modares.ac.ir

** دانشجوی دکتری علوم قرآن و حدیث، دانشگاه تربیت مدرس،
s.maleklou@modares.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۳۹۶/۶/۱، تاریخ پذیرش: ۱۳۹۶/۷/۳۰

الهی میسر نخواهد بود، پیامبران مبعوث شدند تا با ابلاغ رسالت الهی موجبات تکامل و سعادت انسان‌ها را فراهم آورند. با پایان یافتن ارسال رسل پس از خاتم پیامبران (ص) و باتوجه به نیاز جامعه به زعیم و سرپرست و هادیان الهی این امر مهم به فرمان الهی برعهده جانشینان پیامبر (ص) نهاده شد تا معارف الهی را دریافت و مردم را به طریق رستگاری هدایت کنند. واژه امام و جمع آن ائمه در قرآن دوازده بار و در معانی مختلف مانند مرجعیت دینی و سیاسی (بقره: ۱۲۴)، لوح محفوظ (یس: ۱۲)، پیشوای هادی (هود: ۱۷؛ احقاف: ۱۲)، و پیشوای باطل (توبه: ۱۲؛ قصص: ۴۱) به کار رفته است. از این آیات فقط سه آیه مربوط به مسئله امامت به معنی زعامت و رهبری، اعم از زمام‌داری امت، و هدایت باطنی اعمال است:

وَ إِذِ ابْتَلَىٰ إِبْرَاهِيمَ رَبُّهُ بِكَلِمَاتٍ فَأَتَمَّهُنَّ قَالَ إِنِّي جَاعِلُكَ لِلنَّاسِ إِمَامًا قَالَ وَمِنْ ذُرِّيَّتِي قَالَ لَا يَنْتَلِي عَهْدِي الظَّالِمِينَ (بقره: ۱۲۴)؛
 وَ جَعَلْنَاهُمْ أُمَّةً يَهْدُونَ بِأَمْرِنَا وَأَوْحَيْنَا إِلَيْهِمْ فِعْلَ الْخَيْرَاتِ وَإِقَامَ الصَّلَاةِ وَإِيتَاءَ الزَّكَاةِ وَ كَانُوا لَنَا عَابِدِينَ (انبیاء: ۷۳)؛
 وَ جَعَلْنَا مِنْهُمْ أُمَّةً يَهْدُونَ بِأَمْرِنَا لَمَّا صَبَرُوا وَ كَانُوا بآيَاتِنَا يُوقِنُونَ (سجده: ۲۴).

باین حال، در مناقشات کلامی میان شیعه و اهل تسنن در مسئله امامت بعد از پیامبر (ص) در میان سه آیه یادشده بیش از همه به آیه ۱۲۴ سوره بقره استناد شده است. در این مقاله درصدد پاسخ‌گویی به این پرسش‌هاییم:

- منظور از مقام امامت که به حضرت ابراهیم (ع) درحالی که پیامبر بود عطا شد چیست؟
- شیعه چگونه بر لزوم عصمت و نص بر وجود امام به این آیه استدلال کرده است؟
- تفاوت اهل سنت با شیعه در استدلال به این آیه برای تعیین ویژگی‌های امام جامعه اسلامی چیست؟

۲. رابطه مقام امامت و نبوت

مفسران شیعه با استناد به آیه ۱۲۴ سوره بقره عقیده دارند که نه فقط امامت معنایی غیر از نبوت دارد و رابطه آن‌ها عموم و خصوص من وجه است بلکه این مقام برتر از نبوت است. بیانات آن‌ها را می‌توان در قالب چند استدلال جای داد:

اول: امام مفعول دوم جاعل است و جاعل تازمانی که به معنی گذشته باشد عمل نمی‌کند و مفعولی نمی‌گیرد، مگر این که به معنی حال یا استقبال باشد؛ پس وعده به امامت

در آینده بوده است. آیه نیز صریحاً بیان می‌کند که خداوند متعال ابراهیم (ع) را پس از سرفرازی در آزمون‌های متعدد و دشوار مورد خطاب «إِنِّي جَاعِلُكَ لِلنَّاسِ إِمَامًا» قرار داد و این در زمانی بود که ایشان نبی بود؛ زیرا این نوع وحی به غیر انبیا نازل نمی‌شود؛ اگر قبل از این هم امام بود، این خطاب خداوند معنایی نداشت. از سوی دیگر، باید به یاد داشت که قصه آزمون ابراهیم (ع) و نیل به مقام امامت در اواخر عمر ایشان و بعد از بشارت به تولد اسحاق (ع) و اسماعیل (ع) رخ داده است و فرشتگان زمانی او را به فرزندان بشارت دادند که در راه به هلاکت رساندن قوم لوط بودند و در آن زمان ابراهیم (ع) نبی بوده است؛ پس امامت او غیر از نبوت او بوده است^۱ (طوسی، بی‌تا: ج ۱، ۴۴۹؛ طباطبائی، ۱۴۱۷: ج ۱، ۲۷۱).

دوم: طبرسی با ارائه دو تعریف از امام رابطه آن با نبوت را عموم و خصوص من وجه دانسته است:

تعریف اول: امام به کسی گفته می‌شود که در افعال و اقوالش از او پیروی می‌شود؛
تعریف دوم: امام کسی است که برای تدبیر امور سیاسی و فقهی و اجتماعی مردم اقدام می‌کند.

بنابر تعریف اول هر پیامبری امام است اما بنابر تعریف دوم لازم نیست هر پیامبری امام باشد؛ زیرا از وظایف حتمی نبی تأدیب جنایت‌کاران، جنگ با دشمنان، دفاع از حوزه دین، و جهاد با کافران نیست؛ بلکه این‌ها از وظایف حتمی امام است (طبرسی، ۱۳۷۲: ج ۱، ۳۸۰).

این استدلال مفسران شیعه در واقع الهام گرفته از تعالیم ائمه است؛ یعنی در روایات اهل بیت (س) ریشه دارد. در روایتی از امام صادق (ع) آمده است:

خداوند متعال حضرت ابراهیم (ع) را عبد خود گرفت پیش از آن که او را به نبوت بگیرد و او را به مقام نبوت معین فرمود پیش از آن که برای رسالت تعیین نماید و او را برای رسالت انتخاب کرد پیش از آن که او را خلیل خود قرار دهد و او را خلیل خود نمود قبل از آن که مقام امامت را به او عطا فرماید و چون این مقدمات فراهم شد فرمود: من تو را به امامت برگزیدم (کلینی، ۱۳۶۳: ج ۱، ۱۷۵؛ مجلسی، ۱۴۱۲: ج ۱۲، باب ۱، ۱۲).

اما بیش تر مفسران اهل تسنن منظور از «امام» را در یادشده همان نبی دانسته‌اند (سورآبادی، ۱۳۸۰: ج ۱، ۱۱۹؛ رشیدرضا، بی‌تا: ج ۱، ۴۵۵؛ حقی بروسوی، بی‌تا: ج ۱، ۲۲۴؛ خطیب، بی‌تا: ج ۹، ۹۲۰)؛ زیرا از نظر آنان، «امام» به معنی کسی است که از او در

امور دینی تبعیت می‌شود. به همین دلیل، در این جا نمی‌تواند معنایی غیر از نبوت داشته باشد و برای اثبات این ادعا دلایل زیر را ارائه می‌کنند:

نخست این که چون جمله «إِنِّي جَاعِلُكَ لِلنَّاسِ إِمَامًا» اطلاق عام است، پس باید این امام پیامبری باشد که دارای شرع مستقلی است؛ زیرا اگر از پیامبر دیگری تبعیت کند و مأموم او باشد دیگر امام نیست و نمی‌تواند امام همه مردم قرار گیرد «جَاعِلُكَ لِلنَّاسِ إِمَامًا».

دوم این که اطلاق موجود در لفظ «اماماً» دلالت دارد بر این که امام باید در هر چیزی امام باشد و فقط پیامبران دارای چنین صفتی‌اند (فخر رازی، ۱۴۲۰: ج ۴، ۳۶).

از نظر علامه علت تفسیر کلمه «امام» به نبی از سوی مفسران اهل تسنن کثرت استعمال این کلمه به معنای گوناگون در طی زمان بوده است: مثلاً برخی امامت را به نبوت و پیشوایی و مطاع بودن، برخی به خلافت و وصایت یا ریاست در امور دین و دنیا معنا کرده‌اند. در حالی که هریک از این واژه‌ها و اصطلاحات معنای خاص خود را دارند: نبوت یعنی دریافت وحی از جانب خدا، رسالت به معنی تحمل تبلیغ، مطاع بودن یعنی اطاعت شدن و پذیرش از جانب هر انسانی که او را می‌بیند یا به او امر می‌کند که این از لوازم نبوت و رسالت است، خلافت و وصایت نیز همان نیابت و جانشینی است، ریاست نیز به معنی مطاع بودن در مقام حاکمیت اجتماع است و تمامی این معانی غیر از معنی امامتی است که به عنوان مقتدایی است که افعال و اقوالش مورد تبعیت قرار می‌گیرد. علامه تأکید می‌کند که معنی ندارد به پیامبری که واجب‌الاطاعه است گفته شود تو را پیامبر مردم یا مطاع در تبلیغ نبوت یا رئیسی که در امور دین و دنیا امر و نهی می‌کند قرار دادم یا خلیفه و وصی‌ای که هنگام نزاع مردم در میانشان به حکم خدا داوری کند. به عقیده علامه این افراد توجه نکرده‌اند که اگر هر لفظی معنایی دارد نمی‌توان گفت که امامت معنایی خاص ندارد و فقط عنایتی لفظی و تفننی در عبارت است (طباطبائی، ۱۴۱۷: ج ۱، ۲۷۱).

در نقد نظر فخر رازی، افزون بر همه استدلالاتی که مفسران شیعه در اثبات جدایی مقام امامت از نبوت آورده‌اند و پیش‌تر آمد، باید گفت فخر رازی خود ذیل آیه ۷۳ سوره اسراء درباره «وَجَعَلْنَاهُمْ أُمَّةً يَهْدُونَ بِأَمْرِنَا» می‌گوید: در این آیه دو قول وجود دارد: یکی این که اینان را امامانی قرار دادیم که مردم را به سوی دین خدا دعوت می‌کنند؛ دیگری قول ابومسلم است که می‌گوید: منظور از امامت همان نبوت است. در ادامه می‌گوید: قول اول بر دوم ترجیح دارد؛ زیرا از تکرار جلوگیری می‌کند (فخر رازی، ۱۴۲۰: ج ۲، ۱۶۱).

فخر رازی قول اول را پذیرفته و قول دوم، یعنی حمل امامت بر نبوت، را رد می‌کند تا تکرار لازم نیاید. درحالی‌که ذیل آیه ۱۲۴ سوره بقره این تکرار را در نظر نمی‌گیرد و بیان می‌کند که خداوند به ابراهیمی که قبلاً پیامبر بوده است دوباره مقام نبوت را اعطا می‌کند.

۳. عصمت انبیا

یکی از باورهای کلامی مستفاد از این آیه عصمت انبیاست. همان‌طور که گفته شد، چون اهل تسنن مراد از امامت در این آیه را همان نبوت دانسته‌اند، به‌همین دلیل معتقدند که آیه ۱۲۴ سوره بقره دلیلی بر عصمت انبیاست که بنابر دو وجه این دلالت صورت می‌گیرد:

اول: مراد از عهد امامت باشد و شکی نیست که هر نبی امام است و امام کسی است که به او اقتدا می‌شود و نبی بهترین مردم است، از طرفی آیه دلالت دارد بر این‌که امام فاسق نمی‌شود پس دلالت می‌کند که جایز نیست نبی هم فاسق باشد و مرتکب گناه و معصیت شود.

دوم: مراد از عهد نبوت باشد که در این صورت هیچ‌یک از ظالمان به این عهد نمی‌رسند. همه پیامبران باید امامی باشند که مورد پیروی قرار می‌گیرند و چون فاسق ظالم به نفس خویش است. به‌همین دلیل، نبوت برای شخصی از فاسق حاصل نمی‌شود (بیضاوی، ۱۴۱۸: ج ۱، ۱۰۴؛ شوکانی، ۱۴۱۴: ج ۱، ۱۶۰؛ اندلسی، ۱۴۲۰: ج ۱، ۶۰۷).

در تقابل با این نظر (عصمت انبیا)، در میان برخی مفسران اهل تسنن دیده می‌شود که معتقدند: این آیه نمی‌تواند دلیلی بر عصمت انبیا قبل از بعثت باشد؛ زیرا منظور خداوند از بیان این جمله قطع طمع کافران از انتساب به مقام نبوت است (آلوسی، ۱۴۱۵: ج ۱، ۳۷۵). درحالی‌که طبق نظر شیعیان، این آیه علاوه بر مقام عصمت انبیا به عصمت امام نیز صراحتاً اشاره می‌کند.

۴. عصمت ائمه

مفسران اهل تسنن با در نظر گرفتن معنای نبی برای امام در آیه ۱۲۴ سوره بقره معتقدند که مراد از «عهد» در آیه «لَا يَنْبَأُ عَهْدِي الظَّالِمِينَ» همان عهد امامت و نبوت است (طبری، ۱۴۱۴: ج ۱، ۴۱۸؛ سورآبادی، ۱۳۸۰: ج ۱، ۱۱۹؛ زمخشری، ۱۴۰۷: ج ۱، ۱۸۴؛ ابن عطیه اندلسی، ۱۴۲۰: ج ۱، ۲۰۶؛ اندلسی، ۱۴۲۰: ج ۱، ۶۰۳؛ بیضاوی، ۱۴۱۸: ج ۱، ۱۰۴؛

حقی بروسوی، بی‌تا: ج ۱، ۲۲۳؛ ابن‌عاشور، بی‌تا: ج ۱، ۶۸۳؛ مراغی، بی‌تا: ج ۱، ۲۰۹؛ زحیلی، ۱۴۱۸: ج ۱، ۳۰۴) و «ظلم» نیز به معنای شرک و فسق است (برای نمونه بنگرید به فراء، ۱۴۰۵: ج ۱، ۷۶؛ سمرقندی، بی‌تا: ج ۱، ۹۱؛ فخر رازی، ۱۴۲۰: ج ۴، ۳۷). آن‌ها با تبیین معانی یادشده برای «عهد» و «ظلم» در آیه «لَا يَنْتَظِرُ الْظَّالِمِينَ» و باتوجه‌به این‌که مراد از امامت را نبوت دانسته‌اند این آیه را دلیلی بر لزوم عصمت پیامبران دانسته‌اند.

تفسیر «امام» به نبی در بیان مفسران اهل تسنن مانع از تعمیم آن به مصادیق دیگر مانند جانشینی پیامبر، قضاوت، امامت نماز یا هر منصبی که به نحوی مستلزم پیروی مردم باشد نشده است. اما در این موارد آن‌ها قائل به لزوم عصمت نبوده و فقط عصمت ظاهری یعنی عدم تجاهر به فسق را شرط دانسته‌اند (طبری، ۱۴۱۲: ج ۱، ۴۱۹؛ زمخشری، ۱۴۰۷: ج ۱، ۱۸۴). هم‌چنین آن‌ها معتقدند اگر ظالم هم حاکم شود اطاعت از او بر مردم واجب نیست، احکامش اجرا نمی‌شود، شهادت و خبرش از رسول خدا (ص) پذیرفته نمی‌شود، اگر فتوا دهد قابل قبول نیست، امام جماعت نمی‌شود، اما اگر به نحوی به او اقتدا شد نماز مأموم باطل نمی‌شود (جصاص، ۱۴۰۵: ج ۱، ۸۶؛ فخر رازی، ۱۴۲۰: ج ۴، ۳۷).

اما مفسران شیعه با استناد به این آیه عصمت ظاهری و باطنی را از ویژگی‌های ضروری امامت به مثابه مقامی غیر از نبوت دانسته‌اند و برای اثبات شایستگی ائمه اهل بیت (س) برای جانشینی پیامبر (ص) و باطل بودن ادعای دیگران بر خلافت بدان استدلال کرده‌اند.

شیخ طوسی (بی‌تا: ج ۱، ۴۴۹) می‌نویسد: «استدل اصحابنا بهذه الآیه علی أن الامام لا یكون الا معصوماً من القبائح». طبرسی (۱۳۷۲: ج ۱، ۳۸۱) نیز ضمن تکرار این عبارت شیخ طوسی می‌نویسد: «هذا يدل علی وجوب العصمة للامام لأن من لیس بمعصوم فقد یكون ظالماً اما لنفسه و اما لغيره».

فخر رازی هم از احتجاج شیعیان به این آیه برای ردّ خلافت ابوبکر و عمر خبر داده است و هم از استدلال آن‌ها بر لزوم عصمت ظاهری و باطنی برای ائمه به عنوان جانشینان پیامبر (ص): «اما الشیعه فیستدلون بهذه الآیه علی صحه قولهم فی وجوب العصمة ظاهراً و باطناً» (فخر رازی، ۱۴۲۰: ج ۴، ۳۷).

مفسران شیعه با بیان معنای «عهد» و «ظلم» در عبارت «لَا يَنْتَظِرُ الْظَّالِمِينَ» (بقره: ۱۲۴) لزوم عصمت امام را اثبات کرده‌اند.

آن‌ها «عهد» را به معنای امامت دانسته‌اند (طبرسی، ۱۳۷۲: ج ۱، ۷۷؛ طوسی، بی‌تا: ج ۱، ۴۴۸؛ مغنیه، ۱۴۲۴: ج ۱، ۱۹۷)؛ زیرا این معنی به تناسب سیاق و ظاهر آیه مناسب‌تر به نظر می‌رسد و در اثبات این مسئله دلایل زیر را آورده‌اند:

۱. دلالت موضوع آیه، زیرا خداوند به ابراهیم (ع) فرمود: «إِنِّي جَاعِلُكَ لِلنَّاسِ إِمَامًا» و او می‌گوید: «وَمِنْ ذُرِّيَّتِي». فهمیده می‌شود که منظور ابراهیم (ع) این بوده است که خداوند امامت را در ذریه او قرار دهد و در جواب خدا می‌گوید: «لَأَيُّنَالُ عَهْدِي الظَّالِمِينَ» و این عهد اشاره دارد به آنچه قبل از درخواست ابراهیم (ع) مطرح شده است؛

۲. اگر عهد لفظی مشترک باشد، واجب است که بر هرآنچه صلاحیت آن را دارد حمل شود و صحیح است که مراد از آن امامت هم باشد (شریف‌المرتضی، ۱۴۱۳: ج ۱، ۴۵۶).

هم‌چنین مفسران شیعه با تأکید بر اطلاق «ظلم» در آیه معتقدند کسی که هرگونه ظلمی اعم از شرک یا معصیت از وی سر زده باشد، ولو در برهه‌ای از عمرش، ظالم است و حتی اگر توبه کند، باز هم در زمره ظالمان محسوب می‌شود اگرچه نام ظالم بر او اطلاق نمی‌شود (طوسی، بی‌تا: ج ۱، ۴۴۹؛ طبرسی، ۱۳۷۲: ج ۱، ۳۸۰؛ طبرسی، بی‌تا: ج ۱، ۵۵۸؛ طباطبائی، ۱۴۱۷: ج ۱، ۲۷۴؛ حسینی همدانی، ۱۴۰۴: ج ۱، ۳۲۹؛ مغنیه، ۱۴۲۴: ج ۱، ۱۹۸؛ طیب، ۱۳۷۸: ج ۲، ۱۸۱؛ مصطفوی، ۱۳۸۰: ج ۲، ۱۴۸؛ محمد جمیل، بی‌تا: ج ۱، ۴۴۴؛ مجلسی، بی‌تا: ۵۳؛ حسینی تهرانی، بی‌تا: ج ۱، ۲۳۷).

علامه طباطبائی (۱۴۱۷: ج ۱، ۲۷۵) نیز با توجه به معنا و مصداق «ظلم» می‌گوید: مردم به حکم عقل از چهار گروه خارج نیستند:

اول: کسی که در تمام طول عمر خود ظالم است؛

دوم: کسی که در تمام طول عمر خود ظالم نبوده است؛

سوم: کسی که در اوایل عمر خود ظالم است نه آخر آن؛

چهارم: عکس مورد سوم.

اما شأن ابراهیم (ع) فراتر از این است که برای گروه نخست و چهارم چنین درخواستی کند. پاسخ خداوند به دعای تلویحی ابراهیم نیز امامت دسته سوم را متفی می‌کند، پس فقط یک گروه، یعنی کسی که در سراسر عمر از او ظلمی سر نزده است، شایسته امامت است.

مفسران شیعی معانی و مصادیق عامی برای «ظلم» در نظر گرفته‌اند که در صورت بروز هر یک از آن‌ها در افراد صلاحیتشان برای امامت از بین می‌رود؛ به عبارت دیگر، از نظر شیعه تنها شخص معصوم و عاری از خطا و گناه است که می‌تواند امام مسلمین باشد. مصادیق بیان شده برای ظلم از منظر شیعیان عبارت‌اند از: تجاوز از حد مقرر شرعی (موسوی سبزواری، ۱۴۰۹: ج ۲، ۱۰) و ضایع کردن حق، خواه حق خودش یا حق دیگری، حق مادی یا معنوی. آن‌ها بزرگ‌ترین ظلم را ضایع کردن حق خود و از جهت معنوی دانسته‌اند (طوسی، بی‌تا: ج ۱، ۴۴۹؛ طبرسی، ۱۳۷۲: ج ۱، ۳۸۰؛ طبرسی، بی‌تا: ج ۱، ۵۵۸؛ طباطبائی، ۱۴۱۷:

ج ۱، ۲۷۴؛ حسینی همدانی، ۱۴۰۴: ج ۱، ۳۳۹؛ مغنیه، ۱۴۲۴: ج ۱، ۱۹۸؛ طیب، ۱۳۷۸: ج ۲، ۱۸۱؛ مصطفوی، ۱۳۸۰: ج ۲، ۱۴۸).

این آرای مفسران شیعه همه مُلهم از آموزه‌های اهل بیت (س) است؛ زیرا ائمه (س) نیز با استناد به این آیه امامت هر ظالمی را تا روز قیامت باطل دانسته‌اند.

عن ابی عبدالله علیه السلام قال الله: «لَا يَنَالُ عَهْدِي الظَّالِمِينَ، مَنْ عَبْدَ صَنَمًا أَوْ وَتَنًا لَا يَكُونُ أَمَامًا» که منظور از ظالم بت پرست و مشرک است (کلینی، ۱۳۶۳: ج ۱، ۱۷۵)؛
قال الله عز و جل: «لَا يَنَالُ عَهْدِي الظَّالِمِينَ، فَابْطَلَتْ هَذِهِ آيَةَ أَمَامَةٍ كُلِّ ظَالِمٍ إِلَى يَوْمِ الْقِيَامَةِ وَ صَارَتْ فِي الصَّفْوَةِ» که «لَا يَنَالُ عَهْدِي الظَّالِمِينَ» امامت هر ظالمی را تا روز قیامت نفی می‌کند (صدوق، ۱۴۰۴: ج ۲، ۱۹۶).

همان‌طور که مفسران اهل تسنن با وجود معنادرند امامت به نبوت آن را به مصادیق دیگر هم تعمیم داده بودند، البته با مقید ساختن «ظلم» به تجاهر به فسق برخی مفسران شیعه هم، اگرچه محور اصلی آیه مورد بحث را مسئله امامت می‌دانند، معتقدند که امامت به‌عنوان مصداق «عهد» مطرح است نه مفهوم آن؛ یعنی نه فقط امامت به ظالم نمی‌رسد بلکه اصل عهد الهی که نبوت، رسالت، امامت، ولایت، و وصایت از مصادیق آن است نیز به ظالمان نمی‌رسد. بر این اساس و نیز با توجه به این که عهد الهی به عصمت متکی است اگر فردی غیر معصوم داعیه یکی از عهدهای الهی یعنی نبوت، امامت، و مانند آن را داشت آیه شریفه مورد بحث دعوی او را باطل می‌کند (جوادی آملی، ۱۳۸۵: ج ۶، ۴۸۲).

مفسران شیعه هم مانند اهل تسنن برای امامت مراتبی قائل‌اند، با این تفاوت که اهل تسنن مصداق اتم امامت را همان نبوت دانسته‌اند، اما شیعیان امامت را مرتبه‌ای فراتر از آن دانسته‌اند. از این رو، شیعیان هم معتقدند حاکم، قاضی، امام جماعت، و هر فردی که مردم از او پیروی می‌کنند باید تاحدی ویژگی‌های امام را داشته باشد، اما نه به مصداق اتم؛ یعنی در این افراد عصمت باطنی شرط نیست، بلکه عصمت ظاهری شرط است و به همین دلیل مردم چنین افرادی را خود انتخاب می‌کنند (همان: ج ۶، ۴۴۵-۴۴۸).

۵. بطلان امامت فاسق

اهل تسنن بر این باورند که فاسق در حال فسقش صلاحیت امامت ندارد؛ زیرا جمله «لَا يَنَالُ عَهْدِي الظَّالِمِينَ» جواب «وَمِنْ ذُرِّيَّتِي» است و «وَمِنْ ذُرِّيَّتِي» طلب برای امامتی است که خدا

ذکر کرده است، پس واجب است که مراد از این عهد در این جا امامت باشد؛ زیرا مطابقت جواب با سؤال لازم است. گویی خدا می‌گوید: امامت به ظالمان نمی‌رسد و هر گناه‌کاری ظالم به نفس خویش است. هم‌چنین، ظاهر آیه اقتضا دارد بر وجوب عصمت ظاهری و باطنی اما این مورد درباره‌ی ائمه و قضات صحیح نیست (فخر رازی، ۱۴۲۰: ج ۴، ۳۷). از آنجایی که از نظر اهل تسنن عصمت باطنی در امام شرط نیست، بنابراین ممکن است امام بعد از رسیدن به مقام امامت دچار فسق و ظلم شود.

حال، اگر امام پس از به حکومت رسیدن فاسق شد چه حکمی بر وی جاری است؟ اکثر مفسران بر این باورند که باید بر جور حاکم صبر کرد (بیضاوی، ۱۴۱۸: ج ۱، ۱۰۴؛ زحیلی، ۱۴۱۸: ج ۱، ۳۰۶؛ جصاص، ۱۴۰۵: ج ۱، ۸۶). به نظر برخی، آیه دلالت بر عدم صلاحیت فاسق بر امامت دارد. چگونه کسی که حکم شهادت‌دادنش و مطاع‌بودنش روا نیست و خبرش پذیرفته نمی‌شود و امام جماعت نمی‌تواند باشد شایستگی امامت را دارد؟ وی می‌گوید: ابوحنیفه در پنهان به واجب‌بودن یاری زید بن علی و دادن مال به او و خروج هم‌راه او علیه دزد متغلب و مسمی به امام و خلیفه مانند دوانیقی و امثال او فتوی داد (زمخشری، ۱۴۰۷: ج ۱، ۱۸۵). نظر جمهور علمای اهل سنت بر این است که اگر شخصی به وجه صحیحی امام شد و سپس فسقی از او عارض گشت اگر فسقش موجب کفرش شد که خلع او واجب است، اما اگر فسقش از طریق سایر معاصی بود که طبق نظر خوارج معتزله و برخی اهل سنت خلعش واجب است، اما اکثر علمای اهل سنت معتقدند که با فسق و ظلم و تعطیل حدود خلع نمی‌شود، بلکه واجب است در ابتدا امر به معروف و نهی از منکر شود تا از کار خود دست بکشد، اگر مؤثر واقع نشد و چاره‌ای جز جنگ و فتنه باقی نماند به اتفاق نظر علمای قیام علیه او ممنوع است و صبر بر ستم او نسبت به تبدیل کردن امنیت به خوف و هراس، ریخته‌شدن خون، و فسق در زمین ارجح است و این حکم برای هر امیر و سرپرستی از نظر اهل سنت قابل اجراست (ابن عاشور، بی تا: ج ۱، ۶۸۷). اهل تسنن معتقدند: شخصی که ظالم یا فاسق است جوازی بر امامتش نیست و فرقی بین قاضی و خلیفه نیست و شرط مشترک میان همه آن‌ها عدالت است و فاسق نمی‌تواند خلیفه و حاکم باشد همان‌طور که خبر و شهادتش پذیرفته نیست. ابن‌خوین منداد^۲، از دانشمندان بزرگ کلامی، می‌گوید: حاکم فاسق به خاطر فسقش عزل نمی‌شود تا این که اهل حل و عقد او را عزل نمایند (زحیلی، ۱۴۱۸: ج ۱، ۳۱۰). این مفسران بر این باورند که در ابتدا باید حاکم فاسق و ظالم را امر به معروف و نهی از منکر کرد، اگر متنبه نشد باید دست به شمشیر برد و با او به جنگ

برخاست. از نظر این مفسران، فتوای ابوحنیفه با نظر جمهور اهل سنت مغایرت دارد (جصاص، ۱۴۰۵: ج ۱، ۸۷؛ فخر رازی، ۱۴۲۰: ج ۴، ۳۸). آن‌ها می‌گویند: فاسق و ظالم صلاحیتی برای امام شدن ندارند. به همین دلیل، ابن‌زبیر و حسین بن علی (ع) بر ضد خلفا دست به شورش زدند و هم‌چنین خروج بزرگان اهل عراق، خروج علما بر حجاج و اهل مدینه بر بنی‌امیه برای همین بود. به نظر مفسران، شورش بر خلیفه فاسق مذهب گروهی از معتزله و خوارج و شیعه و غیره است، اما نظر اکثر علمای اهل سنت بر صبر بر حاکم جور است (قرطبی، ۱۳۶۴: ج ۲، ۱۰۹).

۶. لزوم جعل الهی

در هر سه آیه مشتمل بر واژه امام، که امامت به معنای رهبر الهی است، تعیین امام با واژه «جعل» به خدا نسبت داده شده است:

«إِنِّي جَاعِلُكَ لِلنَّاسِ إِمَامًا» (بقره: ۱۲۴) و «وَجَعَلْنَاهُمْ أُمَّةً يَهْتَدُونَ بِأَمْرِنَا» (انبیاء: ۷۳؛ سجده: ۲۴).

نه فقط مفسران اهل تسنن بلکه غالب مفسران شیعی در تفسیر دو آیه اخیر سخنی از امام و ویژگی‌های او مطرح نکرده‌اند؛ زیرا منظور از امام را همان انبیای بنی‌اسرائیل دانسته‌اند. بیش‌ترین مطالب طرح‌شده درباره «جعل» ذیل آیه «وَجَعَلْنَاهُمْ أُمَّةً يَدْعُونَ إِلَى النَّارِ» (قصص: ۴۱) است که وجوه مختلفی درباره نصب پیشوایان باطل مطرح شده است^۳ که ارتباطی به رهبران الهی ندارد و بعدازآن در آیه ۱۲۴ سوره بقره مطرح شده است. شیعیان باتوجه به معنی لغوی «جعل» بیان می‌کنند که «جعل» یکی از الفاظ عام است که در موارد مختلفی استعمال می‌شود؛ از جمله: خلق و تکوین، تشریح، و حق و باطل. اما در اصل لغت به معنی قراردادن چیزی است، خواه در جهت تقدیر خصوصیات موضوعی باشد یا در مقام تشریح احکام (موسوی سبزواری، ۱۴۰۹: ج ۲، ۸).

در لزوم وجود نص بر امام به‌عنوان مقامی فراتر از نبوت که جانشینی رسول خدا (ص) را نیز دربرمی‌گیرد، یک استدلال این است که چون عصمت از لوازم امامت است و شناخت عصمت باطنی امام برای مردم ممکن نیست امام باید از طریق نص الهی از جانب پیامبر یا امام قبل تعیین شود؛ زیرا رأفت و مهربانی پیامبر (ص) نسبت به امت از مادر به فرزند بیش‌تر است و قول خداوند این مطلب را تأیید می‌کند: «لَقَدْ جَاءَكُمْ رَسُولٌ مِنْ أَنْفُسِكُمْ عَزِيزٌ عَلَيْهِ مَا عَنِتُّمْ حَرِيصٌ عَلَيْكُمْ بِالْمُؤْمِنِينَ رَءُوفٌ رَحِيمٌ» (توبه: ۱۲۸): «به‌یقین،

رسولی از خود شما به سویتان آمد که رنج‌های شما بر او سخت است و اصرار بر هدایت شما دارد و نسبت به مؤمنان رئوف و مهربان است؛ از سوی دیگر، سیره پیامبر (ص) نیز چنین بود که چون برای کاری از شهر خارج می‌شد کسی را به‌جای خود می‌گماشت و نمی‌توان پذیرفت که ایشان مردم را بعد از رحلت خود رها ساخته و آن‌ها را در مسئله مهم خلافت راه‌نمایی نکرده باشند (مقداد، بی‌تا: ۳۳۳).

برخی در تقریری دقیق‌تر علت دست‌نداشتن مردم در گزینش امام را نه به‌دلیل عدم آگاهی آن‌ها از ملکوت و مقام عصمت بلکه ناشی از این می‌دانند که اساساً امامت قابل‌انتخاب نیست؛ زیرا امامت یک ملکه الهیه و یک قوه قدسیه است که در نفس امام در خارج موجود است و انتخاب انسان در موجود خارجی نقشی ندارد؛ به‌عبارت دیگر، موجود خارجی هست و با انتخاب انسان هست نمی‌شود. انتخاب در امور اعتباریه‌ای است که دورانش به‌دست اعتبار و انتخاب است که با انتخاب هست می‌شود و با عدم انتخاب نابود می‌شود و اما در امور تکوینیه و واقعیه که قبل از مرحله انتخاب بود و هستی دارد ابداً تأثیری ندارد (حسینی تهرانی، بی‌تا: ج ۱، ۲۳۸).

اما مفسران اهل تسنن چون فقط عصمت ظاهری را در نیل به مقام امامت، به‌عنوان جانشین پیامبر، لازم دانسته‌اند منصوص بودن امام از جانب خدا را قبول ندارند. آن‌ها گزینش امام را در اختیار اهل حل و عقد می‌دانند نه به اجماع همه مجتهدان و معتقدند تعداد هم اهمیت ندارد و حتی اگر یک نفر از اهل حل و عقد هم امام را بپذیرد بیعت با او واجب است و نیازی نیست که نصی بر امامتش وجود داشته باشد، بلکه نص مختص پیامبر است (فخر رازی، ۱۴۲۰: ج ۴، ۳۶؛ اندلسی، ۱۴۲۰: ج ۱، ۶۰۱).

اما فخر رازی ذیل آیه ۴۶ سوره احزاب سخنی می‌گوید که با این کلام در تضاد است:

«وقتی پیامبر (ص) می‌گوید اگر خدا را اطاعت کنید رستگار می‌شوید و اگر معصیتش کنید بدبخت، پیامبر (ص) در این حالت در حال تبشیر و انذار است که نیازی به اذن خدا ندارد، اما هنگامی که به مردم می‌گوید به صفوف الهی درآید و به خوان گسترده او وارد شوید نیاز به اذن خدا دارد. وجه دیگر این است که وقتی رسول خدا (ص) می‌گوید من به‌سوی خدا دعوت می‌کنم و ولی و سرپرست مردم هم می‌گوید من هم به‌سمت خدا دعوت می‌کنم، در وجه اول نیازی به اذن کسی نیست، اما در وجه دوم باید از جانب پیامبر (ص) مأذون باشد؛ همان‌طور که خداوند متعال می‌گوید: «قُلْ هَذِهِ سَبِيلِي أَدْعُوا إِلَى اللَّهِ عَلَى بَصِيرَةٍ أَنَا وَمَنِ اتَّبَعَنِي؛ بگو: این راه من است من و پیروانم، و با بصیرت کامل، همه مردم را به‌سوی خدا دعوت

می‌کنیم» (یوسف: ۱۰۸). و هم‌چنین می‌فرماید: «خدا پیامرزد بنده‌ای را که اقوال مرا می‌شنود و طبق شنیده‌اش آن‌ها را ادا می‌کند» و رسول اکرم (ص) از جانب خدا برای دعوت به‌سوی او بدون واسطه مأذون است (فخر رازی، ۱۴۲۰: ج ۲۵، ۱۷۳).

۷. نتیجه‌گیری

اهل تسنن معنای امام را در آیه ۱۲۴ سوره بقره همان نبی دانسته‌اند و براساس تبیین مراد از عهد به عهد نبوت و امامت و مراد از ظلم به فسق و شرک معتقدند که این آیه دلیلی بر عصمت ظاهری و باطنی انبیاست. آن‌ها هم‌چنین کلمه امام را به سایر موارد هم‌چون امام جماعت، قاضی، رهبر جامعه، و خلیفه نیز تعمیم داده‌اند باین تفاوت که در این موارد فقط عصمت ظاهری (بری بودن از شرک و فسق) را لازم می‌دانند؛ یعنی تنها شخص فاسق است که شایستگی رسیدن به مقام امامت را ندارد اما شخص ظالم و کافری که قبلاً توبه کرده است و در حال حاضر شرک و فسقی در او وجود ندارد و دارای عصمت ظاهری است می‌تواند به مقام امامت (هر نوع حکومت و ولایت در جامعه) برسد. نکته دیگر این‌که مفسران اهل تسنن جعل الهی را فقط درباره پیامبران لازم دانسته‌اند و معتقدند در سایر موارد رهبری نیازی به جعل الهی نیست و اهل حل و عقد می‌توانند این افراد را انتخاب کنند. برخلاف دیدگاه اهل تسنن شیعیان معتقدند که امام در آیه ۱۲۴ سوره بقره به معنی نبی نبوده بلکه مقامی فراتر از نبوت است و با تبیین مراد از عهد به عهد امامت و تأکید بر اطلاق موجود در عبارت «لَا يَنْبَأُ عَهْدِي الظَّالِمِينَ» این آیه را علاوه بر عصمت انبیا دلیلی بر عصمت ظاهری و باطنی امام دانسته‌اند و این آیه را دلیل بر بطلان امامت هر فاسق و ظالمی تا روز قیامت می‌دانند. شیعیان نیز مقام امامت در آیه را به سایر انواع امامت و رهبری مانند امامت جماعت تعمیم داده‌اند، اما عصمت باطنی را در این موارد شرط نمی‌دانند. آن‌ها هم‌چنین باتوجه به معنای جعل و قابل انتخاب نبودن این مقام از جانب مردم و آگاهی نداشتن بر عصمت باطنی امام جز ذات اقدس الهی جعل الهی را از لوازم اصلی امامت می‌دانند.

پی‌نوشت‌ها

۱. شیخ طوسی در تفسیر آیه ۱۲۴ سوره بقره، ضمن توضیحاتی درباره نقاط افتراق و اشتراک امامت و نبوت، بیان می‌کند که نبی فقط در برخی از وجوه با امام دارای اشتراک است و از جهات مختلف دیگری دارای اختلاف‌اند. وی خواننده را برای آگاهی از تفصیل بحث به رساله‌اش به‌نام *الفرق بین النبى و الامام ارجاع می‌دهد.*

نصرت نیل ساز و صدیقه ملکلو ۱۲۹

۲. ابن خويز منداد از بزرگان مالکی ها در قرن چهارم است. وی امام، دانشمند، و از علمای علم کلام و فقه و اصول است و از کسانی است که تقیه از حاکمان جور را جایز دانسته است (الصبحی، الطالب عبد العزيز بن سعد بن سعد، ۱۴۲۰، *ابن خويز حيا ته و آرائه الاصولية*، مکه: جامعة ام القرى كلية الشريعة و الدراسات الاسلامية).

۳. اندلسی، ۱۴۲۰: ج ۸، ۳۰۷؛ نخجوانی، پیشین: ج ۲، ۸۳؛ سورآبادی، ۱۳۸۰: ج ۳، ۱۸۱۹؛ فخر رازی، ۱۴۲۰: ج ۲۴، ۶۰۱؛ بیضاوی، ۱۴۱۸: ج ۴، ۱۷۹؛ آلوسی، ۱۴۱۵: ج ۱۰، ۲۹۲؛ زمخشری، ۱۴۰۷: ج ۳، ۵۱۶.

کتابنامه

- قرآن کریم. ترجمه مکارم شیرازی.
- آلوسی، سید محمود (۱۴۱۵ ق.). *روح المعانی فی تفسیر القرآن العظیم*، بیروت: دار الکتب العلمیه.
- ابن شهر آشوب، مشیرالدین ابی عبدالله محمد بن علی (۱۹۵۶). *مناقب آل ابیطالب*، نجف: مکتبه و مطبعة الحیدریة.
- ابن عاشور، محمد بن طاهر (بی تا). *التحریر و التنویر، بی جا: بی نا.*
- اندلسی، ابو حیان محمد بن یوسف (۱۴۲۰ ق.). *البحر المحیط فی التفسیر*، بیروت: دار الغرب الاسلامی.
- بیضاوی، عبدالله بن عمر (۱۴۱۸ ق.). *انوار التنزیل و اسرار التأویل*، بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- جصاص، احمد بن علی (۱۴۰۵ ق.). *احکام القرآن*، بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- جوادی آملی، عبدالله (۱۳۸۵). *تفسیر تسنیم*، قم: مرکز نشر اسراء.
- حسینی تهرانی، سید محمد حسین (بی تا). *امام شناسی*، تهران: علامه طباطبائی.
- حسینی همدانی، سید محمد حسین (۱۴۰۴). *انوار درخشان*، تهران: لطفی.
- حقی بروسوی، اسماعیل (بی تا). *تفسیر روح البیان*، بیروت: دار الفکر.
- خطیب، عبدالکریم (بی تا). *تفسیر القرآنی للقرآن*، بی جا: بی نا.
- رشیدرضا، محمد (بی تا). *تفسیر القرآن الحکیم الشہیر بتفسیر المنار*، بیروت: دار المعرفه.
- زحیلی، وهبة بن مصطفى (۱۴۱۸ ق.). *التفسیر المنیر فی العقیدة و الشریعة و المنهج*، بیروت: دار الفکر المعاصر.
- زمخشری، محمود (۱۴۰۷ ق.). *الکشاف عن حقائق غوامض التنزیل*، بیروت: دار الکتب العربی.
- سورآبادی، ابوبکر عتیق بن محمد (۱۳۸۰). *تفسیر سورآبادی*، تهران: فرهنگ نشر نو.
- سید المرتضی (۱۴۱۳ ق.). *تفسیر الشریف المرتضی المسمی به نفائس التأویل*، تحقیق السید مجتبی احمد الموسوی، لبنان: شركة الاعلمی للمطبوعات.
- شریف لاهیجی، محمد بن علی (۱۳۷۳). *تفسیر شریف لاهیجی*، تهران: دفتر نشر داد.

۱۳۰ جریان شناسی تفاسیر فریقین نسبت به آیه ۱۲۴ سورة بقره در مسئله امامت

- شوکانی، محمد بن علی (۱۴۱۴ ق). *فتح القدير*، بیروت: دار ابن کثیر، دار الکلم الطیب.
- الصبحی، الطالب عبد العزيز بن سعد بن ساعد (۱۴۲۰ ق). *ابن خویز حیاته و آرائه الاصولیة*، مکة: جامعة ام القرى كلية الشريعة و الدراسات الاسلامیة.
- صدوق، محمد (۱۴۱۷). *الامالی*، قم: مرکز الطباعة و النشر فی مؤسسة البعثة.
- طباطبائی، سید محمد حسین (۱۴۱۷). *المیزان فی تفسیر القرآن*، قم: دفتر انتشارات اسلامی جامعة مدرسین حوزة علمیة قم.
- طبرسی، احمد بن ابی طالب (بی تا). *الاحتجاج*، قم: اسلامیة.
- طبرسی، فضل بن حسن (۱۳۷۲). *مجمع البیان فی تفسیر القرآن*، تهران: ناصر خسرو.
- طبری، ابوجعفر محمد بن جریر (۱۴۱۲). *جامع البیان فی تفسیر القرآن*، بیروت: دار المعرفة.
- طوسی، محمد بن حسن (بی تا). *التبیین فی تفسیر القرآن*، بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- طیب، سید عبدالحسین (۱۳۶۲). *کلم الطیب در تقریر عقاید اسلام*، بی جا: اسلام.
- طیب، سید عبدالحسین (۱۳۷۸). *اطیب البیان فی تفسیر القرآن*، تهران: اسلام.
- علوی عاملی، میر سید محمد (بی تا). *لطائف غیبیة*، قم: مکتب السید الداماد.
- فخرالدین رازی، ابوعبدالله محمد بن عمر (۱۴۲۰). *مفاتیح الغیب*، بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- فخلعی، محمد تقی (بی تا). *مجموعه گفتنمان های مذاهب اسلامی*، تهران: نشر مشعر.
- قرطبی، محمد بن احمد (۱۳۶۴). *الجامع لأحكام القرآن*، تهران: ناصر خسرو.
- قمی مشهدی، محمد بن محمد رضا (۱۳۶۸). *تفسیر کنز الدقائق و بحر الغرائب*، تهران: سازمان چاپ و انتشارات وزارت ارشاد اسلامی.
- کلینی، یعقوب (۱۳۶۳). *الکافی*، به تصحیح علی اکبر غفاری، تهران: دار الکتب الاسلامیة.
- مجلسی، محمد باقر (۱۴۱۲). *بحار الانوار*، بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- محمد جمیل، محمود (بی تا). *الفوائد البهیة فی شرح عقائد الامامیة*، بیروت: مؤسسة الاعلمی.
- مراغی، احمد بن مصطفی (بی تا). *تفسیر المراغی*، بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- مرعشی، سید نورالله (بی تا). *الصوارم المهرقة فی رد الصواعق المحرقة*، قم: نهضت.
- مصطفوی، حسن (۱۳۸۰). *تفسیر روشن*، تهران: مرکز نشر کتاب.
- مطهری، مرتضی (۱۳۶۹). *امامت و رهبری*، تهران: صدرا.
- مغنیة، محمد جواد (۱۴۲۴). *الکاشف*، تهران: دار الکتب الاسلامیة.
- مقداد، فاضل (بی تا). *اللوامع الالهیة فی المباحث الكلامیة*، تهران: دفتر تبلیغات اسلامی.
- مکارم شیرازی، ناصر و دیگران (۱۳۷۴). *تفسیر نمونه*، تهران: دار الکتب الاسلامیة.
- موسوی سبزواری، سید عبدالاعلی (۱۴۰۹ ق). *مواهب الرحمن فی تفسیر القرآن*، بیروت: مؤسسة اهل بیت.